

БЪЛГАРСКИТЕ ЕЗИКОВИ ОСТРОВИ НА БАЛКАНИТЕ

BULGARIAN LANGUAGE ISLANDS ON THE BALKANS

The main topic of this article is to illustrate language contacts and the language innovations they give rise to, by presenting data on the dialect of the Bulgarian Paulicians living in Serbian Banat. Isolated from the main language territory and surrounded by three different languages (Romanian, Hungarian and Serbian) this form of Bulgarian language is an example of a language island. The analysis of the grammar features of the dialect show that archaic characteristics have not been preserved, but as a result of bilingualism, new features have been developed.

Keywords: language island, dialect, Bulgarian, Bulgarian Paulicians.

Миграционните процеси, наред с войните и промените на държавните граници, са един от факторите, довели до образуването на специфични езикови общности на Балканите. Обект на разглеждане в настоящия текст е една от тях – общността на банатските българи павликяни, населяващи територията на областта Войводина в Република Сърбия. Населението, живеещо от столетия в чуждоезиково обкръжение, е носител на диалект, който е изгубил връзката си както с българския език, така и с други съседни български говори в края на XVII в. и началото на XVIII в. В многоезичния Банат, заобиколени от унгарци, румънци, немци, словаци, сърби, българите са се обособили като относително затворена етно-езикова общност. В различните периоди според териториалната принадлежност на областта официалният език за жителите на тази част от Банат е румънски, немски, унгарски или сръбски. Езиковата картина в тези райони показва типичните прояви на субординиран (съставен, compound) билингвизъм, като на доста места постепенно се измества от изключващ (subtractive), който води до значителна загуба на комуникативните умения на родния диалект във всички сфери¹. В продължение на няколко века българският език е бил средство за всекидневно неформално общуване, но поради редица екстралингвистични причини (смесените бракове, степен на образование, миграционните процеси към градовете и др.) употребата му вече е доста ограничена.

1. Езиковите острови

Освен с методите на социолингвистиката, такъв тип диалекти се описват и от ареалната лингвистика, тъй като тя отчита значимостта на пространствения фактор при изследване на езиковите процеси. При определяне на типа на ареала трябва да се отчитат редица фактори: размер, положение по отношение на езиковия център и на други ареали, плътност (степен на населеност). По възраст ареалите биват архаични или иновационни. Според това дали се наблюдава динамика в състоянието им те са устойчиви или неустойчиви. Според формата на територията, в която се реализира дадена езикова формация, се говори за централни, маргинални, островни, вълнообразни, клиновидни, подковообразни, разкъсани, размити и дантелени ареали (вж. Радева 2001: 140). Островният ареал е генетично свързан с определен (родствен) ареал, но

се намира на разстояние от централния езиков масив, затова той е винаги дистантен спрямо родствения и задължително в чуждоезиково обкръжение. И по териториалните особености на езиковия ареал, и по степента на откъснатост от основната езикова формация банатският говор е пример именно за говор от островен тип, защото представлява исторически установена, в голяма степен фиксирана, устойчива чуждоезична общност в рамките на дадена езикова територия.

2. Българската езикова общност в Сръбски Банат

Географската област Банат заема площ от 28 526 кв. км. Територията ѝ не е очертана от конвенционални граници, а от естествени природни феномени: на изток – подножието на Карпатите (Трансилванските Алпи); на запад – река Тиса, на север – река Муреш (Марош) и на юг – река Дунав. От 1716 г. тази територия е под прякото управление на Хабсбургския двор – като част от Унгария или от Австро-Унгария. След Първата световна война областта е поделена между три държави: Румъния получава около 2/3 от територията на Банат; Кралство Сърбия, Хърватия и Словения (от 1929 г. – Югославия) получава около 1/3 от територията на областта, а в пределите на Унгария остава около 1% от Банат.

Гоненията на католиците след неуспешното Чипровско въстание (1688 г.) са причината българите да се установят в Банат – преминавайки през Влашко те достигат до Румънски Банат, където с императорски указ от 1744 г. получават правото да се заселят и да обработват земята, на която живеят. По-късно отделни групи преминават на територията на днешния Сръбски Банат². Преселническата вълна тръгва от западнобългарска диалектна област (Чипровско), но увлича и католиците павликяни от Свищовско и Никополско. При анализа на езиковите особености на този говор е важно да се посочи, че “В говорно отношение... като по-многобройни надделели павликяните и постепенно техният източен диалект се наложил, измествайки напълно западния чипровски говор” (Стойков 1993: 193).

Комуникативното пространство, в което е ситуирана павликянската общност, е специфично. И. Ликоманова (Ликоманова 2007) го описва в категориите етнически граници, езикови граници, политически граници, исторически граници, културни граници, икономически граници. Езиковите граници на банатската общност са особено динамични – през XVII век започва оформянето на контактни зони с румънските говори на съответната територия при ежедневната битова комуникация. Официалната комуникация е на унгарския (до 1718 г.), на немския език до средата на XVIII в., след това отново доминиращ е унгарският език – от 1889 г. до 1919 г. той е официален език и в училищата. При административното разделяне на територията на Банат след Първата световна война фонови езици за двете основни български общности стават съответно румънският и сръбският. Не трябва да се забравя и влиянието на илирския хърватски (т.нар. манастирско койне), на който са написани църковните книги – особено важни за тази група, тъй като тя е обособена и по религиозен принцип. До XIX в. родноезиковата традиция не е съвсем прекъсната, тъй като има данни за неделни училища на местния диалект през втората половина на XIX в. и за водене на проповеди в църквата на павликянски.

Интересът към езика на банатските българи е регистриран отдавна, още в началото на XX век с класическото изследване на Л. Милетич (Милетич 1900). С развитието на българската диалектология този интерес се задълбочава в монографиите на Ст. Стойков (Стойков 1967) и М. Младенов (Младенов 1993). И двете изследвания обаче се основават предимно на данни от румънския банатски говор и съдържат само някои частични паралели със сръбския. Предвид слабото познаване на говора на българите павликяни в Сръбски Банат, и двамата автори посочват необходимостта от подробното му проучване. От 2002 г. екип от Факултета по славянски филологии на СУ „Св. Климент Охридски“ с участието и на експерт от ИБЕ при БАН се стреми да разшири представата за този български говор извън територията на България, на първо място чрез теренни проучвания и събиране на автентичен материал³. Поради специфичните условия, в които е съществувал този говор, събраните данни може да покажат до каква степен в езиковата периферия действат тенденциите, които са водещи за основната езикова формация, както и полетата, в които настъпват иновации. От друга страна, поради естественото състояние на мултилингвизъм, в което са живели и живеят банатските българи – в контакт със славянски (сръбски, словашки) и неславянски езици (румънски, немски, унгарски), с езици, които са част от балканския езиков съюз (румънски) и които са извън него (сръбски), могат да се формулират хипотези за устойчивостта и иновативността на езиковите явления.

3. Граматични особености в говора на павликяните в Сръбски Банат

Анализирайки балканските диалекти в чуждоезично обкръжение, П. Асенова (Асенова 2005) посочва, че заради еднаквите комуникативни условия, в които се реализират (изолираността им от основната езикова територия и билингвизма на носителите им), периферните езикови формации показват общи езикови особености. За да илюстрира тази теза, авторката разглежда следните явления: в именната система – степен на аналитизъм; употреба на определителен член; в глаголната система – просто минало време; форми за бъдеще време, за условно наклонение, отрицателен императив; синтактични характеристики – местоименно удвояване; словоред на клитиките, словоред в именната група, екзистенциални изречения, оформяне на общи въпроси; прагматични особености, свързани със заемането на дискурсни маркери от езиците, с които говорът е в контакт. Целта на предложените тук наблюдения е да се установи дали специфичните условия, в които се реализира банатският говор, са довели до развитие на нови черти, специфични само за този езиков ареал. От характеристиките на именната морфология тук ще бъде разгледано само състоянието на категорията определеност, тъй като в данните, с които разполагаме, няма примери за запазени архаични черти, свързани с етапи от установяването на аналитизма. Поради недостатъчното количество данни за прагматичните маркери на този етап тези особености също няма да бъдат анализирани. Удвояването на аргументи, образуването на екзистенциални изречения и на общи въпроси, както и някои словоредни особености в именната и в глаголната фраза вече са били обект на коментар (вж. Джонова 2007, Тишева 2007).

3.1. Употреба на определителен член

Системата от определителни членове е основно средство за изразяване на значението определеност в изследвания говор. Употребата им е последователна и очевидно

не се влияе от езиците, които носителите на говора също активно използват и в които липсва определителен член (сръбски, словашки). Системно се реализират случаите на т.н. граматикализирано членуване, например при начален топик (тема) в изказването, и при имена във фрази с предлози за място: Моя чилияк има тояг, нема крак идин⁴. Па попъ мора де... дума; сата ошка са ѝ садыла там; у градыната бло ошка// у лузата са сеяли садыли вышни и ябълъкъ дзардзали круш.

Когато в именната група са употребени клитичните форми на притежателните местоимения, също се реализира граматикализирано членуване. В данните, с които разполагаме, се наблюдава тенденция при изразяване на отношения на притежание да се използват по-често пълните форми на притежателните местоимения. Кратките форми се срещат най-вече при имена за роднински отношения. В подобни примери, при които може да се търси дори и известна лексикализация, се наблюдават интересни паралели – със и без членуване на името, към което е употребено притежателното местоимение: покрай мене съде сын ми, а другия ми сын е горе тука у сел исто.

И в двете именни фрази в горния пример опората е изразена с едно и също съществително за роднински отношения *син*. Може да се предположи, че с употребата на членувана и нечленувана форма на това съществително говорещата означава различни степени на дистанция – лично пространство (в първата фраза): отдалечено пространство (във втората фраза).

Едно от сравнително новите явления, свързани с категорията определеност в българска устна реч, е многократното ѝ изразяване в рамките на една именна група. В корпуса от данни за този островен български говор също присъстват подобни конструкции. Многократността при изразяването на категорията се реализира най-често чрез употребата на повече от един определителен член в именната група (няколко нейни елемента в групата са членувани): Аз съм председател на българскут пълченскут културну друштву Тренда:фер; сга би щел да ви изпрекажем нашите старте обичайе дет сме ги запазли.

Представените примери показват, че употребата на определителните членове в говора е стабилна и тя се реализира по моделите, които се наблюдават и в съвременните форми на българския език на основната езикова територия. Въпреки контактите с езици, в които липсва членуване, не са настъпили промени при изразяването на категорията определеност с помощта на членни форми.

3.2. Особенности на темпоралната система в говора – форми за минало време

Най-съществени промени в морфологичната система на говора са настъпили във връзка с изразяването на категорията време. Милетич (Милетич 1900) посочва, че в банатския говор и двете прости минали времена – аорист и имперфект, са на път да изчезнат. Ст. Стойков (Стойков 1967) констатира, че те напълно са изчезнали. Пълната загуба на минало свършено и минало несвършено време и установяването на формите на минало неопределено време като основно средство за представяне на събития в плана на миналото е най-важната отличителна черта на глаголната морфология в говора. Освен това трябва да се отбележи много слабата връзка между спомагателния глагол и причастието в глаголната форма. При представяне на частичните диалектни различия между българските диалекти Ст. Стойков посочва: „В западните говори ... формите на

помощния глагол в сложно минало време са отдалечени от причастието и между тях могат да се вмъкнат други части на изречението” (Стойков 1993: 268). Паралелите със състоянието на миналото неопределено време в западните български говори и в банатския говор показват, че вероятно тази особеност е характерна за по-широк ареал. Тя вероятно не е пряко свързана с наличието или липсата на прости форми за минало време в говора, а с езиковите контакти, които подпомагат доминирането именно на тази езикова тенденция. Употребата на тези темпорални форми се поддържа и от моделите, характерни за езиците, с които носителите на говора са в контакт.

Между формите на спомагателния глагол *съм* и миналото деятелно причастие могат да се разположат различни елементи. Там може да се появи подлогът на изречението, изразен с име/именна група или с местоимение: никога не ща да забравя кат йе бабика умряла; га се й тоз работа направла дошло й бранье; тый че редом сме блы пузван въз унез дет сме и нийе звал; да й секуй имал / да зоме на нивата.

Допълнението също може да се разположи между частите на глаголната група: ветъ сам рекла да сме марвата ранел с ней; па аз съм бабьното име носла; кат е бло свиньокол туй сме на децата варыл; и аз съм от бабика научила.

Освен аргументи в позицията между спомагателния глагол и причастието се срещат и различни видове обстоятелствени пояснения, изразени с именни фрази, с предложни фрази или с наречия: тоз вечер пълченете са нек пут постли; ама туй са й млогу гудын прыказвал у истото време; Затуй че ние баш сме от България дошле; не сам че сме варел нег сме се на туй и гре:ял; ние ни сме тый правле.

Специално трябва да се отбележат и случаите, в които между частите на сложната глаголна форма се появяват два елемента от структурата на изречението, в примери тук – един аргумент и един адюнкт: због туй че сме се там синца пребрал.

Такива примери показват, че връзката между спомагателния глагол и причастието е наистина много свободна и за разлика от състоянието в преобладаващата част от основната езикова територия – „отворена” не само за клитики, но и за фрази от различен тип. От друга страна обаче, разделянето на формата за минало неопределено време не е норма в говора. В речта на информаторите формите за минало неопределено време могат да бъдат оформени по различни начини – със и без елементи между *съм* и причастието: на тез шпорет сме варыл ядень и туй сме тей преправел; га сме туй носли у дома направил сме купна. За сравнение трябва да се отбележи и възможността за разкъсване на именната фраза и включване на части от глаголната форма между определяемото и определението: туй са й платно звало ябъ, вместо [туй платно] са й звало ябъ. Възможно е тази конструкция да е резултат от преместване на именната фраза между частите на глаголната форма, последвано от излизане на показателното местоимение пред спомагателния глагол или от „вклиняване” на двете клитики между частите на именната фраза. На този етап от проучването на събраните данни е все още доста трудно да се посочи механизмът, довел до този резултат. Това е въпрос, който се нуждае от по-задълбочено проучване, основано на по-широка база данни.

3.3. Особенности на темпоралната система в говора – форми за бъдеще време

Наред с много ярките иновации при изразяване на минало време в банатския говор, коментар заслужават и формите за бъдеще време. Положителните форми за бъ-

деще време се образуват с частицата *зъ*: тгаз аз зъ додъ; че сме морал да плънирам въз кой зъ бьдъ и день га зъ бьдъ.

Милетич (Милетич 1937) посочва употребата на две частици за бъдеще време в павликянския говор – *за* и *жа*, като отбелязва, че първата се е развила спорадично. Стойков не отбелязва как се образуват формите за бъдеще време, но в примерите му намираме форма за бъдеще време именно със *зъ*: *зъ убадъ на уйча* (Стойков 1993: 195). На базата на събраните данни може да се твърди, че в изследвания говор за образуване на положителни форми за бъдеще време се е наложила частицата *зъ*. Наред с това обаче *зъ* има и друга функция – частицата се употребява и вместо подчинителния съюз *да*: га й туй менол душла идна работа такваз тепърва се одило в гората за се реж дърв. В следващия пример е представена същата употреба на *зъ*, при това паралелно с да-конструкция в края на сложното изречение, употребена след въпросителното наречие *де* (със значение *къде*): утпърв не й бло зъ има туй фреш ил кулбасыць ал мес свинскъ не имел де дъ са прибере. На този етап от проучването на данните може да се направи предположението, че такава замяна настъпва поради факта, че и частицата за бъдеще време *зъ*, и подчинителният съюз *да* в подобни контексти могат да означават предстоящо възможно действие. За доказването на това твърдение обаче трябва да бъде проучен по-богат корпус от данни.

Докато при положителните форми за бъдеще време се наблюдава стабилност, при отрицателните форми се наблюдават колебания при избора на формален маркер. В събрания корпус са регистрирани два модела. Единият включва отрицателната частица *не* и форма на глагола *ща* (контекстът показва, че не става дума за глагола със значение „искам”, тоест за сложно съставно с подчинено допълнително да-изречение), последвана от да-конструкция: Никога не ща да забравя кат йе бабика умряла. Отрицателна форма за условно наклонение също може да се употреби вместо темпорална в плана на бъдещето: аз не би го оставила сам чи знам таквъзи й нашта обичай; аз туй не би могъла, чи знам тъй било; чи аз не би могъла да жуве:я /чи знам туй обичаете. Подобна конкуренция между двете модално маркирани форми за изразяване на възможно действие се наблюдава и в кодифицираната форма на българския език. За да се отговори на въпроса коя е предпочитаната форма в говора, е необходимо да се събере по-богат материал, не само чрез интервюта, но и с помощта на анкети.

Краткият преглед на състоянието на някои от граматическите особености, чрез които може да се опишат различията между периферните и централните езикови ареали показва, че в изследвания островен говор тези черти са застъпени в различна степен. Именната морфология напълно съответства на състоянието, регистрирано в езиковия център. Чуждоезиковото влияние е довело до съществени промени в глаголната морфология, като е подпомогнало установяването в говора на явления, които или не са присъщи за павликянските говори на територията на България, или не са част от морфологичните диалектни различия, според които се разграничават отделните групи български диалекти. Наблюденията не потвърждават идеята на ареалната лингвистика, че в периферните говори (особено тези, които заемат по-малка територия) се пазят по-архаични черти. Българските езикови острови на територията на Сръбски Банат не са

от типа реликтни острови. В тях се развиват иновации, подпомогнати от контактите с езици от различни езикови семейства и групи.

БЕЛЕЖКИ

¹ Вж. по-подробно социолингвистичното проучване на Ц. Иванова и Н. Бечева – Иванова 2004.

² Вж. подробния преглед по въпроса, направен от Бл. Нягулов (Нягулов 1999).

³ Дейността по проучване на банатския говор е реализирана в рамките на три научно-изследователски проекта: *Балканските традиции – съжителство на култури, религии и езици* (българският език в славянско и неславянско обкръжение), Институт “Отворено общество”, София, № 228/25.10.2004 г.; *Българският език в чуждоезиково обкръжение* (№45 по НИД на СУ) и *Старинна българска култура в политничен контекст* (Фонд „Научни изследвания“ на МОН, (№1842/7.11.2007 г.).

⁴ Тъй като не се анализират фонетични особености на говора, в примерите се използва система за транскрипция, близка до книжовния правопис.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Асенова 2005: П. Асенова. Особенности функционирования балканских диалектов в иноязычном окружении. – В: Языки и диалекты малых этнических групп на Балканах. Biblion Verlag, Санкт-Петербург, Мюнхен.

Джонова 2007: М. Джонова. Удвояване на допълнението в говора на българите павликяни в Сърбия. – В: Българските острови на Балканите. „Фигура“, София.

Иванова 2004: Иванова, Ц., Н. Бечева. Говорът и книжовноезиковата практика на българите-католици от Сръбски Банат. <<http://liternet.bg/publish10/civanova/banat.htm>>

Ликоманова 2007: И. Ликоманова. Модел на езиковокомуникативна ситуация в павликянския говор на банатските българи в Сърбия. – В: Българските острови на Балканите. „Фигура“, София.

Милетич 1900: Милетич, Л. Книжнината и езикът на банатските българи. – СБНУ.

Милетич 1937: Милетич, Л. Два любопитни въпроса от българската фонетика. – Списание на БАН, № 54.

Младенов 1993: Младенов, М. Сл. Българските говори в Румъния. Издателство на БАН, София.

Нягулов 1999: Нягулов, Бл. Банатските българи. Историята на една малцинствена общност във времето на националните държави. „Парадигма“, София.

Радева 2001: Радева, В. Увод в ареалната лингвистика. ИК „Св. Климент Охридски“. София.

Стойков 1967: Стойков, Ст. Банатският говор. Издателство на БАН, София.

Стойков 1993: Стойков, Ст. Българска диалектология. Издателство на БАН, София.

Тишева 2007: Тишева, Й. Синтактични особености в говора на банатските българи в Сърбия. – В: Българските острови на Балканите. „Фигура“, София.